

دوفصلنامه مطالعات شبه‌قاره دانشگاه سیستان و بلوچستان
سال ۱۱، شماره ۳۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸ (صص ۶۰-۴۵)

معرفی منظومه «منوهر و دمالت» اثر ظهیر کرمانی

رقیه رستمی^۱

مریم محمودی^۲

چکیده

نسخ خطی، میراث فرهنگی ملت‌ها و نشان‌دهنده تلاش مردم یک کشور در گردآوری و حفظ دستاوردهای فکری، علمی و تاریخی آن سرزمین هستند. این پژوهش به معرفی منظومه ناشناخته «منوهر و دمالت» (مجمع‌البحرین) ظهیر کرمانی اختصاص دارد. این اثر تاکنون تصحیح و چاپ نشده است. اصل داستان هندی بوده و سراینده در آن، یکی از افسانه‌های پنجگانه و مشهور هندی به نام «منوهر و دمالت» را به نظم درآورده است. تاکنون پنج نسخه از این منظومه در کتابخانه‌های مجلس و آستان قدس رضوی معرفی شده که در بین آن‌ها نسخه ۱۵۹۲۷ کتابخانه مجلس با نسخ دیگر تفاوت‌های فراوانی دارد. ظهیر در بخش حماسی از شاهنامه فردوسی و در بخش غنایی از لیلی و مجنون نظامی تأثیر پذیرفته است. در پایان برخی بخش‌ها، غزل‌هایی کوتاه در اوزان هزج، خفیف و متقارب آمده که با تخلص شاعر پایان یافته‌اند. در این مقاله، به روش توصیفی و با کمک منابع کتابخانه‌ای، ضمن پرداختن به موضوعات برجسته در متن داستان، به معرفی منظومه پرداخته‌ایم. معرفی منظومه «مجمع‌البحرین» علاوه بر نشان‌دادن جایگاه ادبی این اثر، در تبیین گستره زبان فارسی در شبه‌قاره نیز مؤثر خواهد بود.

واژه‌های کلیدی: نسخه خطی، منوهر و دمالت، ظهیر کرمانی، منظومه غنایی.

۱- دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان، دهقان، ایران (نویسنده مسئول)

Roghaye.rostami948@dehaghan.ac.ir

۲- دانشیار زبان و ادبیات فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد دهقان، دهقان، ایران

۱- مقدمه

نسخ خطی به‌منزله شناسنامه هر ملت به حساب می‌آیند. برای شناختن آداب و رسوم و فرهنگ یک ملت و دانستن زبان و اندیشه‌های آن ملت، بهترین منبع، دست‌نوشته‌های به‌جامانده از پیشینیان است. برای برخورداری از این گنجینه ارزشمند و پیشگیری از نابودی آن لازم است این آثار با ژرف‌نگری و دقت و کنجکاوی تصحیح و بررسی و تحلیل شوند.

با اینکه تاکنون بزرگان و اندیشمندان و پژوهشگران برای تصحیح و احیای نسخ خطی گام‌های بلندی برداشته‌اند و تلاش‌های بسیاری کرده‌اند، اما هنوز راه‌های نرفته بسیار است و کتاب‌های زیادی وجود دارد که چاپ و منتشر نشده‌اند.

۱-۱- بیان مسأله و سؤالات تحقیق

داستان‌سرایی از دیرباز همواره مورد توجه ایرانیان بوده‌است. «لقاب و مشاغلی چون سمرگویی، نقال، سخنور، قصه‌خوان، دفترنویس، قصه‌گو در دربارها و میان مردم، نشان از اهمیت این شغل و حرفه دارد. در ایران پیش از اسلام قصه‌گویی و قصه‌پردازی رواج داشته که بخشی از آن عبارت است از: اخبار رستم، اخبار اسکندر، خدای‌نامه، حکایات مرزبان‌نامه و یادگار زیران» (جعفریان، ۱۳۷۸: ۵۶). جریان داستان‌پردازی به موازات ایران، در شبه‌قاره نیز رونق ویژه‌ای گرفت. «شبه‌قاره هند همواره خاستگاه بسیاری از افسانه‌های رایج و قصه‌ها بوده و داستان‌ها نقش مهمی در آموزش و پرورش مردم هند داشته‌اند. از طرفی شبه‌قاره، خاستگاه ادیان بزرگی چون بودایی، هندویی و فرقه جین است که اغلب کتب دینی آنان را داستان و حکایت تشکیل می‌دهد. یکی از موضوعات داستانی رایج در شبه‌قاره، داستان‌های عاشقانه است که تأثیر آیین‌های هندی را در آن می‌توان به‌خوبی مشاهده کرد؛ این موضوع بیانگر تأثیر عمیق ادب فارسی و فرهنگ غنی آن در این داستان‌ها و منظومه‌هاست. شاعران هندی در کنار زبان محلی و رایج خود عموماً به فارسی نیز شعری گفته‌اند یا منظومه‌ای سروده‌اند» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۲۵۶).

شاعران زیادی به تقلید از نظامی، آثار متفاوتی خلق کرده‌اند. «امیرحسن سجزی‌دهلوی (۷۳۸ هـ.ق) داستان عشق دختر و پری را می‌نویسد که به رسم هندوان خود را می‌سوزاند. مسعودیگ چشتی بخارایی (۸۳۶ هـ.ق) نیز یوسف و زلیخا را به نظم می‌کشد. جمالی‌دهلوی (۹۴۲ هـ.ق) «مهر و ماه» را به پیروی از «مهر و مشتری» عصار تبریزی می‌سراید. همچنین ده‌ها داستان عاشقانه دیگر در این محیط رؤیایی و خیال‌انگیز و عشق‌پرور شکل می‌گیرد. بخشی از این منظومه‌ها معرفی

شده‌اند؛ از جمله: «زیبا و نگار»، «هیر و رانجها»، «نل و دمن»، «سیسی و پنون»، «کامروپ و کاملتا»، «سوهنی و صهیوال» یا «ارژنگ عشق»، «شاهد و عزیز» و «هنس و جواهر» (عرفانی، ۱۳۴۰: ۱۵). منظومه «مجمع‌البحرین» (منوهر و دمالت) ظهیر کرمانی نیز از جمله منظومه‌هایی است که اثر تقلید از نظامی در آن نمایان است. این منظومه تاکنون چاپ و معرفی نشده‌است. در این نوشتار ضمن معرفی منظومه مجمع‌البحرین، به اهمیت و ویژگی‌های برجسته آن پرداخته می‌شود و نسخه‌های این منظومه بررسی می‌شوند. این پژوهش به سؤالات زیر پاسخ می‌دهد:

۱- ابراهیم ظهیر کرمانی کیست؟ ۲- نسخه‌های خطی منظومه «مجمع‌البحرین» کدام است؟ ۳- در تصحیح این منظومه نسخه اساس کدام است؟ ۴- ویژگی‌های محتوایی و ساختاری منظومه «مجمع‌البحرین» چیست؟

۲-۱- اهداف و ضرورت تحقیق

- معرفی «مجمع‌البحرین» به‌عنوان یکی از منظومه‌های غنایی ادب فارسی.
- روشن‌ساختن ارزش ادبی «مجمع‌البحرین» ظهیر کرمانی.

۳-۱- روش تفصیلی تحقیق

روش کار توصیفی است که با استفاده از ابزار کتابخانه‌ای و متن نسخه‌ها انجام می‌شود. در این پژوهش ابتدا به معرفی اجمالی صاحب اثر و خود اثر پرداخته می‌شود، سپس ویژگی‌های کلی منظومه و خصیصه‌های سبکی آن مورد تحلیل قرار می‌گیرد و نسخه‌های موجود این منظومه معرفی می‌شود. در نهایت، مقاله با نتیجه‌گیری و جمع‌بندی انجام می‌پذیرد.

۴-۱- پیشینه تحقیق

تاکنون درباره‌ی ظهیر کرمانی و آثارش تحقیقات زیر صورت گرفته‌است:

منظومه «وامق و عذرا» (۱۳۸۸) که توسط شهریاری تصحیح و چاپ شده‌است.

«فرم‌شناسی منظومه «وامق و عذرا» ظهیر کرمانی»، عنوان پایان‌نامه‌ای است که نویسنده آن صائمی دانشجوی کارشناسی ارشد دانشگاه پیام‌نور اهواز بوده‌است. نگارنده در این پژوهش، معتقد است که ظهیر در کاربرد فنون ادبی مهارت بسیار داشته و این داستان شباهتی به وامق و عذراهای دیگر ندارد و به‌طور کامل تخیلی است.

بساک و عصایی (۱۳۹۶) در مقاله‌ای به مقایسه «وامق و عذرای» ظهیر و «ازهر و مزهر» حکیم نزاری قهستانی پرداخته‌اند. در این مقاله، نگارندگان معتقدند که منظومه «وامق و عذرا» داستانی

مخیل است و به تقلید از «خسرونامه» عطار سروده شده‌است. زبان این منظومه مزین به آرایه‌های ادبی است؛ اما اثر نزاری قهستانی نسبت به آن ساده‌تر است و این مسأله اثر وی را از شکل حجمی به خطی بدل ساخته‌است.

۲- بحث

۱-۲- معرفی ابراهیم ظهیر کرمانی و منظومه «منوهر و دمالت»

ابراهیم ظهیر کرمانی (ظهیرالاسلام) از شاعران قرن دوازدهم هجری قمری است که در کرمان متولد شد و مذهبش شیعه بود. وی شاعر و نویسنده‌ای ادیب و فاضل و متدین است که در آثارش مراتب فضل و دانش وی به‌روشنی دیده می‌شود. ظهیر کرمانی به‌خوبی از صناعات ادبی و استعاره و تشبیه‌های بلیغ و بدیع استفاده می‌کند. او شاعر و نویسنده‌ای فاضل و آشنا به زبان عربی است. از علوم چون موسیقی، نجوم، شطرنج، نرد و رمل اطلاعات خوبی دارد؛ همچنین از قرآن، حکمت و احادیث در آثار خود بهره برده‌است. او در بیان موضوعات عاشقانه جانب عفت و پاکدامنی را نگه می‌دارد و چون نظامی، عفیفانه سخن می‌گوید. از این شاعر چهار اثر باقی‌مانده‌است: دیوان، گلشن ظهور، وامق و عذرا و مجمع‌البحرین.

«وامق و عذرا»، تنها اثر تصحیح شده‌ی ظهیر کرمانی است. «گلشن ظهور»، اثری است منظوم و عرفانی. تنها نسخه باقی‌مانده آن با شماره ۷۳۹۴ در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نگهداری می‌شود. «دیوان شعر» ظهیر، مشتمل بر ده هزار بیت، تنها مجموعه شعری وی است. تنها نسخه خطی باقی‌مانده از آن، با شماره ۹۵۳۰ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نستعلیق در سده دوازدهم هجری قمری کتابت شده و کاتب آن نیز نامعلوم و مشتمل بر ۲۶۵ برگ و ۵۲۰ صفحه است» (درایتی، ۱۳۹۰: ۱۷۹/۲۸).

«مجمع‌البحرین»، داستان منظومی است که در آن یکی از افسانه‌های پنجگانه و مشهور هندی به نام «منوهر و مدهومالت» به نظم درآمده‌است. تاکنون پنج نسخه از این در کتابخانه‌های مجلس و آستان قدس رضوی معرفی شده‌است. «نام‌های دیگر منظومه را «مهر و ماه» یا «مدهومالت و منوهر» یا «نغمات‌العشاق» گفته‌اند. این مثنوی از افسانه‌های کهن هندی بوده‌است. این افسانه را ابتدا شیخ منجهن در زمان سلیم شاه سوری به زبان هندی سرود؛ سپس شاعران زیادی از شبه‌قاره هند آن را با عناوین مختلف به نظم کشیدند؛ از جمله: مدهومالت نورمحمدی، پری پیکر ساعی مشهدی، منوهر و مدهومالت ناصرعلی سرهندی، میکا و منوهر مادهوداس، گلشن معانی کالپوری،

حُسن و عشق حسامی، مجمع‌البحرین ظهیر کرمانی و منوهر و مدهومالت اصغری. ظهیر کرمانی، به سال ۱۱۶۲ ه.ق. داستان عاقل خان را به نظم درآورد. منظومه وی چهار هزار بیت دارد و در بحرهای گوناگون سروده شده و به‌همین دلیل به مجمع‌البحرین مشهور شده است» (ذوالفقاری، ۱۳۹۴: ۸۰۲).

بحرهای مختلف استفاده شده در این منظومه عبارت‌اند از:

- بحر هزج مسدس اُخرب مقبوض:

عشق است که خانه‌سوز جان‌هاست ویران‌کن ملک و خانمان‌هاست
(ظهیر، ۱۳۱۹: ۱۵۸)

- بحر خفیف مسدس مخبون:

صبحدم چون فروغ مهر دمید آتش خاوری زبانه کشید
(همان: ۷۸)

- بحر هزج مثنی اُخرب مکفوف محذوف:

ای بلبل دل‌ها به گل روی تو مشتاق چشم همه بر خاک سر کوی تو مشتاق
(همان: ۶۴)

- بحر متقارب مثنی محذوف:

ز نرگس لالی به دریا چکاند شرار از جگر بر ثریا رساند
(همان: ۳۰)

ظهیر در آغاز بخش‌های این منظومه عناوینی می‌آورد تا ذهن مخاطب را برای ورود به داستان آماده سازد و با این شیوه، قسمت‌ها را از هم مجزا می‌کند. از آنجا که داستان‌های عاشقانه از نظر انجام و پایان به غم‌نامه و شادی‌نامه تقسیم می‌شوند (رک: پیری و وحیدیان کامیار، ۱۳۹۱: ۱۴)؛ داستان منوهر و دمالت از نوع، شادی‌نامه محسوب می‌شود؛ زیرا داستان با خوشی و وصال و کامیابی عشاق پایان یافته است.

۲-۲- ویژگی‌های برجسته منظومه

۲-۲-۱- غزل مثنوی‌ها

شاعر به تناسب موضوع و محتوا در لابه‌لای مثنوی، گاه غزل کاملی گنجانده و دوباره به سراغ مثنوی می‌رود. چهاره غزل در این منظومه آمده که ابیات آن‌ها به‌طور معمول بین سه تا هفت بیت است. این غزل‌ها در اوزان مختلفی سروده شده‌اند. آوردن این غزل‌ها هم از نظر موضوعی و

هم‌وزنی، داستان را از یک‌نواختی خارج کرده و تنوع و جذابیت بیشتری به منظومه بخشیده است. تخلص شاعر در بیت پایانی این غزل‌ها آمده‌است.

۲-۲-۲- خلق تصاویر حماسی

شاعر در قسمت‌های مختلف داستان که قهرمانان اصلی با حوادث خارق‌العاده‌ای چون مبارزه با رقیب، برداشتن موانع و رزم با جانوران عجیب می‌پردازند، تصاویر حماسی ناب‌ی خلق کرده و صحنه‌های رزم را برای مخاطب به تصویر کشیده‌است. در بخش‌های رزمی به‌نظر می‌رسد، ظهیرکرمانی در تصاویر مربوط به طلوع خورشید و تصاویر حماسی و رزمی به فردوسی توجه داشته‌است. مقایسه نمونه‌های زیر از شاهنامه با تصاویر منظومه ظهیر، گویای این مدعاست:

چو خورشید تیغ از میان برکشید شب تیره گشت از جهان ناپدید
(فردوسی، ۱۳۷۴، ج ۵: ۵۹)

چو برزد خور از چرخ رخشان سنان بیچید شب گرد کرده عنان
(همان، ج ۴: ۲۲۶)

نمونه از منظومه ظهیرکرمانی:

چون روز دگر سپهر جان‌سوز آراسته ساخت لشکر روز
(ظهیر، ۱۳۱۹: ۱۰۶)

سحر کین سپهدار با طبل و تیغ سر تیغ بنمود و بشکافت میغ
(همان: ۱۰۷)

در بخش‌های دیگر منظومه که ظهیرکرمانی، صحنه‌های رزم و جنگ را به تصویر می‌کشد، مخاطب ناخودآگاه به یاد تصاویر حماسی شاهنامه می‌افتد؛ نمونه از شاهنامه:

بشویم جهان را ز ناپاک، پاک بیرم پی اژدها را به خاک
(فردوسی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۵۹)

که گر اژدها را کنم زیر خاک بشویم شما را سر از گرد، پاک
(همان: ۲۳۴)

نمونه از منظومه ظهیرکرمانی:

نزدیک بدین سپه رسیدند صف‌های ستیز برکشیدند
کردند بسی نبرد و بیکار شد روی زمین ز کشته مردار
هر دم ز شرار تیغ جان‌سوز شد مرکز نار شعله‌افروز
(ظهیر، ۱۳۱۹: ۱۰۷)

۳-۲-۲- عشق پاک و عذری

عشق پاک و عذری، نوعی از عشق است که عشاق علاوه بر دل‌باختگی مفرط، خود را ملزم به رعایت اصول اخلاقی می‌کنند. «کسی که نخستین بار به شرح عشق عذری پرداخت، بدون اینکه نامی بر آن قائل باشد، ابن داوود ظاهری (وفات ۲۹۷) در کتاب «الزهره» بود... این عشق منسوب به قبیله بنی‌عذره از اعراب دوره جاهلی است که مرام آن‌ها در دو اصل خلاصه شده است: ۱- عشق پاک و عقیف بدون وصال؛ ۲- از درد عشق مُردن» (آقاحسینی، پوده، ۱۳۹۵: ۲). در این عشق، عشاق با وجود دل‌باختگی و دلدادگی زیاد، به حفظ عفت و پاکدامنی توجه زیاد دارند و با گذر زمان نه تنها محبت آن‌ها کم نشده، بلکه مهر و محبتشان محکم‌تر و استوارتر شده است و پند ناصحان برای دست‌کشیدن از عشق و دلدادگی مؤثر واقع نمی‌شود و عشق به جنون مبدل شده است. با توجه به این ویژگی‌ها می‌توان گفت که عشق بین «منوهر و دمالت»، از نوع پاک و عذری است؛ عشقی عقیف و خالی از تمتع جسمانی که نوعی کمال‌گرایی را دنبال می‌کند. «در کمال‌گرایی هیچ‌گونه تمتع جسمانی به چشم نمی‌خورد، این عشق پاک و منزّه پرورده می‌شود» (ستاری، ۱۳۶۶: ۳۹۸). دمالت بر حفظ عفت و پاکدامنی و ازدواج به شرط کابین تأکید می‌کند و این گویای عشقی پاک و عذری است. معشوق، عاشق را از دست زدن به کار حرام و تمتع جسمانی برحذر می‌دارد. در اولین دیدار که منوهر عاشق دمالت می‌شود، دمالت از او می‌خواهد که جانب پاکدامنی و عفت را قبل از نکاح نگه دارد:

ز ناموس و عصمت مسازم خجل کنیزت شوم خواهم اما ساجل
در قفل مگشا مگر با کلید کلیدی که حق بهر قفل آفرید
(ظهیر، ۱۳۱۹: ۱۲)

این برخورد عقیف با عشق، یادآور عشق پاک و عذری در منظومه لیلی و مجنون است. نظامی گنجوی در این رابطه، دربارهٔ مجنون می‌گوید:

از شهوت عشق‌های خاکی معصوم شده به غسل پاکی
(نظامی، ۱۳۷۶: ۲۲۴)

عشق پاک و عذری نوعی عشق افلاطونی است و موجب کمال در انسان می‌شود. عاشق در این نوع عشق می‌خواهد که با همّت و سخت‌کوشی موانع یا رقیب عشقی را کنار بزند.

۴-۲-۲- مؤثر واقع‌نشدن موعظه و اندرز

یکی از اولین چاره‌اندیشی‌های والدین در برابر فرزند مبتلا به درد عشق؛ نصیحت و موعظه کردن

وی برای دل‌کنندن از معشوق و عقلانی عمل کردن است. این برخورد عقلانی با عشق در بیشتر منظومه‌ها دیده می‌شود. پدر منوهر نیز پس از دیدن پسرش در بستر بیماری و مبتلاشدن به درد عشق از کندهان حکیم می‌خواهد که بر بالین او رود و فرزندش را موعظه کند:

تو هم هستی ز رایان جوان‌بخت نه در ملکوت کمی نه افسر و تخت
مشو مفتون اگر بینی نگاری کز آن بهتر بود در هر دیاری
(ظهیر، ۱۳۱۹: ۱۲)

طبیعی است که این پند و اندرزهای خردمندانه برای عاشقی که همه وجودش مهر و محبت است و در پی دل و دلدار، کارساز واقع نمی‌شود. منوهر در جواب می‌گوید:

منوهر گفت کای پیر دل‌آرای رخ خورشید را در گل می‌آلای
ز مهرویان هندستان مکن یاد مگو از غیر شیرین نزد فرهاد
چنان حسنی که من دیدم که دیده‌ست خدایش گویی از ناز آفریده‌ست
(همان: ۲۰)

در داستان لیلی و مجنون، پدر قیس (مجنون) پس از پی‌بردن به دل‌بستگی پسرش به لیلی و دیدن بی‌تابی‌ها و حال زارش، او را چنین نصیحت می‌کند:

لیلی که به چشم تو عزیز است نسبت به تو کمترین کنیز است
در مذهب عقل نیست چیزی مشعوف‌شدن به هر کنیزی
خضرای دمن وی از نژندی تو خضر و شعی به سربلندی
(نظامی، ۱۳۷۶: ۲۳۱)

مجنون پس از شنیدن نصیحت پدر چنین جواب می‌دهد:

عاشق به نسب چه کار دارد کز هر چه نه عشق عار دارد
(همان: ۲۳۱)

۵-۲-۲- نامه‌های عاشقانه منوهر و دمال

در منظومه «منوهر و دمال» ظهیرکرمانی، در مجموع هشت نامه وجود دارد. تعداد ابیات این نامه‌ها، ۳۷۲ بیت است. در منظومه «مجمع‌البحرین» سه نامه عاشقانه آمده‌است که عشاق برای فراهم کردن زمینه وصال نوشته‌اند. اولین نامه را منوهر برای دمال و نامه دوم را دمال در جواب نامه او می‌نویسد. نامه سوم باز از طرف منوهر نگاشته شده‌است. این نامه‌ها در قالب مثنوی به نظم درآمده‌است. صدوپانزده بیت آن‌ها کاملاً عاشقانه است. قاصد این نامه‌ها دختر خاله دمال (پیما) است. معمولاً نامه‌های عاشقانه را با قلم مُشکین می‌نوشتند، دمال هم در جواب نخستین نامه که

منوهر برای او فرستاده، نامه‌اش را با قلم مُشکین و عطرآگین می‌نگارد.

جدول ۱. تعداد نامه‌های منوهر و دمالت

نامه ۲		نامه‌های منوهر
نامه ۱		نامه‌های دمالت
بیت ۳۷۲	نامه ۸	نامه‌های کتبی
بیت ۱۱۵	نامه ۳	نامه‌های عاشقانه

۶-۲-۲- استفاده از سحر و جادو

در ضمن داستان منوهر و دمالت، قهرمانان چندبار برای رسیدن به اهداف خود از سحر و جادو بهره می‌برند. «در منابع، جادو به سه معنی به کار رفته است: ۱- خدعه و خیالات بدون حقیقت و واقعیت، همانند: شعبده و تردستی؛ ۲- جلب شیطان‌ها از راه‌های خاص و کمک‌گرفتن از آن‌ها؛ ۳- تغییر ماهیت و شکل اشخاص و موجودات با کمک وسایلی خاص» (رستگارفسائی، ۱۳۸۳: ۴۷). در منظومه مورد بحث، از جادو برای تغییر ماهیت استفاده شده است. وقتی مادر دمالت، دخترش را در کنار منوهر می‌بیند، از رفتار او بسیار خشمناک می‌شود و از شدت خشم و غضب، با خواندن فسونی بر آب و پاشیدن آن، دمالت را تبدیل به طوطی سبزفام می‌کند:

فسون خواند بر آبی از سیمیا پشاید بر رویش آن بی‌وفا
 که در دم همه شکل انسانی‌اش بشد منقلب از فسون خوانی‌اش
 به طوطی بدل گشت آن نازنین صفیری برآورد و صوتی حزین
 (ظهیر، ۱۳۱۹: ۶۰)

در بخش دیگری از داستان که بین «تراچند و پیما» یک عشق حاشیه‌ای شکل می‌گیرد؛ «رام‌رای» (رقیب عشقی تراچند) نیز برای شکست او و دستیابی به «پیما» با کمک «دیولیس جادوگر»، «تراچند» را تبدیل به آهو می‌کند. نکته قابل توجه این است که دو سحر، در جهت تغییر ماهیت انسانی به حیوانی صورت گرفته و در پایان با کمک دوستان، طلسم و جادو از بین رفته و دوباره قهرمانان به شکل انسانی خود بازگشته و بر جادو و جادوگران پیروز شده‌اند. تبدیل دمالت به طوطی، به داستان رنگ‌وبوی هندی داده است؛ زیرا حضور حیوانات در داستان‌های هندی، امری بس معمول است و بسامد حضور برخی از این حیوانات از جمله طوطی که پرنده بومی هندوستان است، در داستان‌های هندی به نحو معنی‌داری بیش از دیگر حیوانات است.

۳-۲- سبک منظومه «منوهر و دمالت»

ظهير از قالب مثنوی برای داستان‌سرایی به‌خوبی بهره گرفته‌است. زبان شعرش با وجود به‌کارگیری صورخیال و آرایه‌ها، ساده و روان و به دور از پیچیدگی‌های لفظی و معنوی است. مثنوی‌ها در مقایسه با غزلیات پخته‌تر و قوی‌تر سروده شده‌اند و می‌توان گفت ظهير در سرایش مثنوی موفق‌تر بوده‌است. در منظومه منوهر و مدهومالت آرایه تکرار و سجع، بسامد بیشتری نسبت به جناس دارد. یکی از روش‌های مهم بدیع لفظی که باعث ایجاد یا افزایش موسیقی شده، تکرار است. تکرار در سطوح گوناگون، گذشته از جنبه‌های مختلف بلاغی و به‌ویژه تکیه و تأکید و جلب نظر مخاطب، از مختصات مهم زبان شعر ظهير است؛ این ویژگی حکایت از توانایی او در شناخت ابعاد مختلف واژه و موسیقی الفاظ است. «شعر در واقع همان موسیقی الفاظ و کلمه‌هاست و غنا نیز موسیقی الحان و آهنگ‌هاست؛ همان چیزی که ارسطو نیز شعر را نشأت گرفته از دو قوه محاکات و درک وزن و آهنگ می‌داند» (عباسی و ملا الهی، ۱۳۹۰: ۱۰۸). در این منظومه صنعت تکرار بیشتر در قالب آرایه‌هایی چون واج‌آرایی، هم‌صدایی و تصدیر نمود پیدا می‌کند:

واج‌آرایی: در ابیات زیر تکرار صامت «ن» و «د» و «س» این آرایه را شکل داده‌است:

به هند آن پریان نیرنگ‌ساز بدین‌سان در فتنه کردند باز
(ظهير، ۱۳۱۹: ۳۰)

نزدیک بدین سپه رسیدند صف‌های ستیز برکشیدند
(همان: ۱۰۸)

هم‌صدایی: مصوت بلند «الف» در بیت زیر پنج بار تکرار شده‌است:

این زمان بر لب آر جانم بیش از این نیست تاب هجرانم
(ظهير، ۱۳۱۹: ۱۹۷)

ردالصدر علی‌العجز: این نوع از تکرار مربوط به تکرار واژه یا کلمه در جمله است؛ مانند:

غریبم، گرم بخشی از خود نصیب هم از لطف عامت نباشد غریب
(همان: ۱۱۸)

تتابع اضافات: آرایه‌ی تتابع اضافات یعنی برای ایجاد موسیقی بیشتر، کلمات یک جمله را به‌وسیله‌ی کسره اضافه به هم وصل کنند. این آرایه در این منظومه بارها به‌کار رفته‌است:

غنچه بوسه‌تان محبوسوی مرغ خوش‌خوان مجلس خوبی

بَلْبَلِ نَعْمَةً خَوْشِ الْحَمَانِي هَدَهْدِ مَجْلَسِ سَلِيمَانِي
(همان: ۱۹۶)

از نظر آرایه‌های بدیع معنوی نیز کاربرد مراعات‌النظیر و ایهام از بسامد بالاتری برخوردار است. مراعات‌النظیر یا تناسب: این آرایه در منظومه منوهر و دمالت بسامد قابل توجهی دارد؛ مانند نمونه‌های زیر:

ای سَهی سَرُو کَلْبِنِ خَوْبِي نُوگَلِ بُوَسْتَانِ مَحَبُّوْبِي
(همان: ۱۱۹)

علاوه بر این موارد، به نمونه‌هایی مانند (دل، جگر، لب)، (پا، دست) و (دریا، آب، کنار) در صفحه ۵۰ این منظومه نیز می‌توان اشاره کرد.

ایهام: در بیت زیر از کلمه «شور» دو معنی به ذهن متبادر می‌شود:

به یک بوسه زان شکر پر ز شور در آن شور، پایم فروشد چو مور
(همان: ۵۰)

همچنین است کلمه «رخ» در بیت زیر:

چو از خوف ایشان شدم زرد رُخ ز لطف خدارو به من کرد رُخ
(همان: ۱۱۹)

اما تنوع آرایه‌های بدیع معنوی و کاربرد آرایه‌هایی چون تمثیل، تنسیق‌الصفات، لف‌ونشر، کمتر مشاهده می‌شود. ظهیر کرمانی در کاربرد صورخیال بیشترین بهره را از تشبیه و استعاره برده‌است. تشبیه: یکی از عوامل مهم تصویرساز هنرمندانه در این منظومه، تشبیه است که نسبت به مجاز و کنایه در این جا پُرکاربردتر است و تأثیر ژرفی در تصویرسازی‌های این بخش، ایفا کرده‌است.

سرافراز باشی چو بخت بلند نیایی به دهر از حوادث گزند
(همان: ۱۹۵)

هوایش چون ضمیر پاک‌دینان مُصَافَا هَمچُو حُسنِ نازنینان
(همان: ۱۶۴)

ظهیر کرمانی از تشبیه مفصل و بلیغ بهره گرفته، اما بسامد تشبیه مرسل بیش از مؤکد است. استفاده از تشبیه بلیغ نشان از ذهن استعاره‌گرای شاعر دارد و فراوانی بالای تشبیه مفصل نمایانگر ساده‌گرایی وی است. کاربرد تشبیه مفرد و مقید نیز از فراوانی بیشتری برخوردار است.

استعاره: یکی از مباحث مهم علم بیان، استعاره است که نقش بسیار زیادی در تصویرآفرینی شعر ایفا می‌کند. در منظومه منوهر و دمالت نمونه‌هایی مانند: ماه، بت، صنم، سهی و سرو که استعاره از معشوق است، به چشم می‌خورد؛ مانند ابیات:

ندانستم ای ماه مسکین نواز که آوردم آنجا، کِه ام بُرد باز
(همان: ۱۱۵)

یک امشب بیا ای بت خرگهی درازست امشب، بکن کوثهی
(همان: ۵۰)

در بیت زیر نیز «کوتوال بام گردون» استعاره از خورشید است:

سحر کین کوتوال بام گردون سرآورد از حصار چرخ بیرون
(همان: ۲۵)

شاعر از استعاره مصرحه بیشتر استفاده کرده است، اما تصاویر استعاری این منظومه نسبت به تشبیه کمتر است.

۴-۲- مقایسه و بررسی نسخه‌های منظومه «منوهر و دمالت»

پنج نسخه از این منظومه در کتابخانه‌های مجلس و آستان قدس رضوی با مشخصات زیر معرفی شده است.

جدول ۲. مشخصات پنج نسخه منظومه «منوهر و دمالت» ابراهیم ظهیر کرمانی

شماره نسخه	تاریخ کتابت	نام کاتب	محل نگهداری
۱۳۵۲۹	۱۱۷۲ هـ ق	بی کاتب	کتابخانه مجلس
۱۵۹۲۷	۱۲۵۲ هـ ق	عبدی	کتابخانه مجلس
۱۴۴۷	۱۲۸۲ هـ ق	علی طباطبایی	کتابخانه مجلس
۴۹۴۶	۱۳۰۸ هـ ق	محمد رضا خان طباطبایی نایینی	کتابخانه رضوی
۴۹۴۵	۱۳۱۹ هـ ق	حیدر علی طباطبایی نایینی	کتابخانه رضوی

۱-۴-۲- نسخه شماره ۱۳۵۲۹، کتابخانه مجلس

این نسخه، قدیمی‌ترین نسخه موجود است که در سال ۱۱۷۲ هـ ق با خط شکسته نستعلیق نگاشته شده است. دارای ۱۱۴ برگ و هر برگ ۱۴ سطر است و در کتابخانه مجلس نگهداری

می‌شود. نام و هویت کاتب آن نامعلوم است. اشعار در این نسخه به صورت چهارستونه نوشته شده‌است. از آنجا که عکس صفحات نسخه، تیره و تاریک است، خوانش متن تا حدی سخت و دشوار است. صفحات به صورت نامنظم پشت‌سر هم آمده‌اند و با مقایسه با نسخ دیگر می‌توان صفحات را مرتب کرد. حدود ۵۵ بیت این نسخه، در بخش «آوردن چترسین منوهر را به حرم» از تنه داستان حذف شده‌است.

۲-۴-۲- نسخه شماره ۴۹۴۶، کتابخانه رضوی

این نسخه در سال ۱۳۰۸ هـ.ق با خط نستعلیق نگاشته شده و دارای ۱۱۷ برگ و هر برگ ۱۲ سطر است و در کتابخانه رضوی نگهداری می‌شود. کاتب آن میرزا رضاخان قاضی نور نایینی است. اشعار در این نسخه به صورت چهار ستونه نوشته شده‌است. هر چند نسخه‌ها در برخی کلمات و ابیات با هم متفاوت‌اند، اما با کمی دقت متوجه می‌شویم که متن نسخه (۴۹۴۶) کتابخانه رضوی، به متن نسخه قدیمی (۱۳۵۲۹) کتابخانه مجلس نزدیک است؛ به طوری که گمان می‌رود کاتب این نسخه، از روی نسخه قدیمی به نگارش منظومه پرداخته‌است. علاوه‌بر تشابهات زیاد، حتی ابیات مشترکی از این دو نسخه حذف شده‌است.

۳-۴-۲- نسخه شماره ۴۹۴۵، کتابخانه رضوی

این نسخه در سال ۱۳۱۹ هـ.ق با خط نستعلیق نگاشته شده و دارای ۱۲۱ برگ و هر برگ ۱۷ سطر است و در کتابخانه رضوی نگهداری می‌شود. کاتب آن حیدرعلی طباطبایی قاضی نور نایینی است. اشعار در این نسخه به صورت چهار ستونه، با خط خوش و خوانا نوشته شده‌است. صفحات هنوز دچار کهنگی و فرسودگی نشده و تقریباً همه ابیات بدون خدشه و قابل‌خوانش هستند. متن این نسخه در مقایسه با نسخ قدیمی کمک شایانی به مصحح برای تصحیح منظومه می‌کند. بسیاری از کلمات مبهم و مخدوش با کمک این نسخه رمزگشایی می‌شوند. همچنین از نظر نگارشی، نسبت به نسخ دیگر، اشتباهات کمتری در آن دیده می‌شود.

۴-۴-۲- نسخه شماره ۱۴۴۷، کتابخانه مجلس

در منابع، تاریخ کتابت این نسخه را به طور اشتباه سال ۱۲۸۵ هـ.ق ذکر کرده‌اند، اما در حاشیه نسخه، تاریخ کتابت آن سال ۱۲۸۲ هـ.ق ثبت شده‌است. نسخه مذکور با خط نستعلیق نگاشته شده و دارای ۱۱۴ برگ و هر برگ ۱۸ سطر است و در کتابخانه مجلس حفظ می‌شود. کاتب آن علی طباطبایی است. اشعار در این نسخه به صورت چهارستونه نوشته شده‌است. یکی از عیوب

این نسخه، عدم نقطه‌گذاری برخی کلمات است که خوانش متن را دشوار می‌کند. نسخه شماره ۴۹۴۵ کتابخانه رضوی و نسخه شماره ۱۴۴۷ کتابخانه مجلس، از نظر نگارش و انتخاب واژگان شباهت زیادی به هم دارند تا جایی که گمان می‌رود که کاتب نسخه ۴۹۴۵ نسخه خود را از روی نسخه ۱۴۴۷ نوشته است. کاتبان این دو نسخه در انتخاب کلمات مناسب با توجه به نسخه اصلی، بیشترین تلاش را کرده و در انتخاب واژگان درست و مناسب دقت بالایی کرده‌اند. در این دو نسخه اغلاط املایی و نگارشی کمتری وجود دارد. ابیات به‌طور منظم و پشت‌سرهم آمده‌اند. شماره‌گذاری صفحات به‌درستی و از روی نظم صورت گرفته است. تقریباً همه ابیات مشترک با نسخ دیگر، بدون حذفیات در این دو نسخه مشاهده می‌شوند.

۵-۴-۲- نسخه شماره ۱۵۹۲۷، کتابخانه مجلس

این نسخه در سال ۱۲۵۲ هـ.ق، با خط نستعلیق نگاشته شده و دارای ۱۸۳ برگ و هر برگ ۲۱ سطر است و در کتابخانه مجلس نگهداری می‌شود. اشعار در این نسخه با اندکی تفاوت به‌صورت هشت ستونه و با خط تقریباً ناخوانا نوشته شده است. صفحات این نسخه در برخی بخش‌ها دچار فرسایش و کهنگی شده و به این دلیل برخی صفحات و ابیات مخدوش و قابل‌خواندن نیست. صفحات به‌طور نامنظم، پشت‌سرهم ردیف شده‌اند که باید با مقایسه نسخ دیگر، صفحات آن را شماره‌گذاری و مرتب کرد. در شناسنامه اثر، واقع در کتابخانه مجلس، نسخه را «بی‌کاتب» ثبت کرده‌اند؛ اما نگارندگان با خوانش متن اشعار آغازین از نام کاتب رمزگشایی کرده‌اند؛ با توجه به بیت زیر، فردی با نام یا تخلص «عبدی» کاتب این نسخه است:

الهی «عبدی» کاتب حزین است که خاک افتاده روی زمین است
(ظهیر، ۱۲۵۲: ۳)

در مقدمه این نسخه، مطالبی درباره خواص سوره یاسین و همچنین اشعار محدودی از کاتب آمده است. اشعاری با عنوان «توحید، نیایش، نعت، منقبت، مدح و مقالات» نیز مشاهده می‌شود که با توجه به ذکر نام و تخلص ظهیر، مبرهن و واضح است که سراینده آن ظهیر کرمانی است:

ظهیر از این منازل قطع کن گام که راز عشق می‌ناید به اتمام
(همان: ۳)

این نسخه با چهار نسخه دیگر تفاوت زیادی دارد. ابیات زیادی در نسخ دیگر موجود است که در این نسخه نیامده، یا حذف شده است؛ اما ابیات الحاقی نیز در بین متن دیده می‌شود. تعداد

غزل مثنوی‌ها در این نسخه، بسیار بیشتر از نسخ دیگر است و واژه‌های زیادی در ابیات مختلف از قلم افتاده‌است.

۳- نتیجه

منظومه عاشقانه منوهر و دمالت که روایت‌کننده عشق بین دو دل‌داده است، با وصال عشاق پایان یافته و از نوع شادی‌نامه محسوب می‌شود. اصل این داستان هندی بوده و منظومه در قالب مثنوی سروده شده‌اند. شاعر این منظومه را در محور عروضی مختلفی چون هزج و مقارب سروده، به‌همین دلیل آن را «مجمع‌البحرین» نامیده‌است. در پایان برخی از قسمت‌های منظومه، غزل‌هایی آمده‌است؛ این غزل‌های کوتاه، احساسی و عاشقانه با ایجاد تنوع، داستان را جذاب‌تر کرده‌اند. مثنوی‌ها در مقایسه با غزلیات پخته‌تر و قوی‌تر سروده شده‌اند و می‌توان گفت ظهیر در سرایش مثنوی موفق‌تر بوده‌است. شاعر در خلق تصاویر حماسی از فردوسی تقلید کرده و ابیاتی را از شاهنامه تضمین کرده‌است. در بخش‌های غنایی نیز به‌نظر می‌رسد، در موضوعاتی چون عشق پاک و عذری، نصیحت‌کردن پدر منوهر و نامه‌نگاری‌ها، به داستان لیلی و مجنون نظامی توجه دارد و در ضمن داستان چند بار به این داستان گریز می‌زند. نامه‌های عاشقانه در منظومه «مجمع‌البحرین» ظهیر کرمانی، همه جزو نامه‌های کتبی محسوب می‌شوند. بیشتر نامه‌ها از سوی منوهر برای دمالت نوشته شده‌است. این منظومه دارای پنج نسخه خطی است. نسخه ۱۵۹۲۷ کتابخانه مجلس با چهار نسخه دیگر تفاوت‌های بسیاری دارد. این نسخه دچار کهنگی و فرسودگی شده و بخشی از آن نیز قابل‌خوانش نیست و در بسیاری ابیات، واژگانی از قلم افتاده و ابیات الحاقی دارد.

در بخش سبک‌شناسی، ظهیر کرمانی بیشترین بهره را از «تشبیه» و «استعاره» برده‌است. از نظر آرایه‌های بدیع لفظی، در اثر ظهیر کرمانی آرایه «تکرار» و «سجع»، بسامد قابل‌توجهی دارد. یکی از روش‌های مهم بدیع لفظی که باعث ایجاد یا افزایش موسیقی کلام در منظومه شده، «تکرار» است. از منظر آرایه‌های بدیع معنوی نیز کاربرد «مراعات‌النظیر» و «ایهام» از بسامد بالاتری برخوردار است. ظهیر کرمانی از تشبیه مفصل و بلیغ بهره گرفته، اما بسامد تشبیه مرسل بیش از مؤکد است. استفاده از تشبیه بلیغ نشان از ذهن استعاره‌گرای شاعر دارد و فراوانی بالای تشبیه مفصل نمایانگر ساده‌گرایی اوست. تصاویر استعاری این شاعر نسبت به تشبیه کمتر است. به‌طور کلی زبان شعر ظهیر با وجود به‌کارگیری صورخیال و آرایه‌ها، ساده و روان و به‌دور از پیچیدگی‌های لفظی است.

۴- منابع

- ۱- آقاحسینی، حسین؛ پوده، آرزو، بررسی تحلیلی عشق عذری در لیلی و مجنون مکتبی شیرازی، مجله شعر پژوهی، سال ۸، شماره ۲، صص ۱-۲۵، دانشگاه شیراز: تابستان ۱۳۹۵.
- ۲- بساک، حسن، عصایی، فاطمه بیگم، مقایسه وامق و عذرا ظهیر کرمانی با ازهر و مزهر نزاری قهستانی، فصلنامه پژوهش‌های ادبی و بلاغی، شماره ۲، دوره ۵، صص ۵۳-۴۵، دانشگاه پیام‌نور: بهار ۱۳۹۶.
- ۳- پیری، موسی؛ وحیدیان کامیار، تقی، بررسی انجام در داستان‌های خسرو و شیرین، گل و نوروز و جمشید و خورشید، پژوهشنامه ادب غنایی، سال ۱۰، شماره ۱۹، صص ۳۰-۹، دانشگاه سیستان و بلوچستان: پاییز و زمستان ۱۳۹۱.
- ۴- جعفریان، رسول، قصه‌خوانان در تاریخ اسلام و ایران، تهران: آگه، ۱۳۷۸.
- ۵- درایتی، مصطفی، فهرست‌واره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، تهران: کتابخانه مجلس، ۱۳۹۰.
- ۶- ذوالفقاری، حسن، یکصد منظومه عاشقانه ادب فارسی، تهران: چرخ و چشمه، ۱۳۹۴.
- ۷- رستگارفسایی، منصور، پیکرگردانی در اساطیر، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی، ۱۳۸۳.
- ۸- ستاری، جلال، حالات عشق مجنون، تهران: توس، ۱۳۶۶.
- ۹- صائی، نرگس، فرم‌شناسی وامق و عذرا ظهیر کرمانی، اهواز: دانشگاه پیام نور، ۱۳۸۹.
- ۱۰- ظهیر کرمانی، ابراهیم، منوهر و مدهومالت، ش ۱۳۵۲۹، تهران: کتابخانه مجلس، ۱۱۷۲.
- ۱۱- _____، منوهر و مدهومالت، ش ۱۵۹۲۷، تهران: کتابخانه مجلس، ۱۲۵۲.
- ۱۲- _____، منوهر و مدهومالت، ش ۱۴۴۷، تهران: کتابخانه مجلس، ۱۲۸۲.
- ۱۳- _____، منوهر و مدهومالت، ش ۴۹۴۶، مشهد: کتابخانه رضوی، ۱۳۰۸.
- ۱۴- _____، منوهر و مدهومالت، ش ۴۹۴۵، مشهد: کتابخانه رضوی، ۱۳۱۹.
- ۱۵- _____، وامق و عذرا، تصحیح اسداله شهریاری، مشهد: جادوان خرد، ۱۳۸۸.
- ۱۶- عباسی، محمود؛ ملالهی، معصومه، موسیقی بیرونی اشعار نظیری نیشابوری، فصلنامه مطالعات شبه‌قاره، سال ۳، شماره ۹، صص ۱۲۹-۱۰۵، دانشگاه سیستان و بلوچستان: زمستان ۱۳۹۰.
- ۱۷- عرفانی، عبدالحمید، داستان‌های عشقی پاکستان، تهران: ابن‌سینا، ۱۳۴۰.
- ۱۸- فردوسی، ابوالقاسم، شاهنامه، چاپ مسکو، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: نشر داد، ۱۳۷۴.
- ۱۹- نظامی گنجوی، الیاس بن یوسف، لیلی و مجنون، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره، ۱۳۷۶.